

A. DEGUTIS

APIE ŽENKLUS, KALBĄ IR MĄSTYMĄ

Bet kokiam integraciniam požiūriui į tikrovę, turinčiam, žinoma, savų privalumų, visuomet gresia pavojus pakilti į tokį abstrakcijos lygį, iš kurio jau neįmanoma išvelgti tos tikrovės detalių ir pasakyti apie ją kažką specifiško ir konkretaus. Su tokiu pavojum susiduria ir mokslas apie ženklus, semiotika. Ji yra turbūt viena „rajausių“ iš naujai atsiradusių integracinių disciplinų: kur tik nukrypsta semiotiko žvilgsnis, visur jis mato savo tyrimo objektą — visa, kas yra, yra jam kažko ženklas: kažką reiškia, kažką išreiškia, kažką byloja, sako. Ir nors tai visai suprantama — juk mes iš tiesų gyvename prasmų pasaulyje — toks neribotas žodžio „ženklas“ ir jo sinonimų vartojimas gali paversti semiotikos universalumą tuščiu universalumu, panašiai kaip neribotas žodžio „sistema“ vartojimas (kai sistema laikoma ir politinė sistema, ir molio krūva), matyt, netrukus pavers samprotavimus apie sistemas samprotavimais apie viską ir kartu apie nieką.

Norint šio pavojaus išvengti, reikia bent jau sureguliuoti žodžio „ženklas“ vartojimą ir pagal tai nustatyti ženklinių sistemų hierarchiją. Čia mums rūpės tik vienas šio bendro uždavinio aspektas, būtent santykis tarp įprastų ženklinių sistemų ir kalbos. Nesileisdami į ypatingas subtilybes, pabandysime pasiaiškinti, pirma, ar įprastos ženklų sistemos gali egzistuoti nepriklausomai nuo kalbos egzistavimo ir, antra, ar pati kalba gali būti aiškinama, kaip įprastinė ženklinė sistema. Neigiami atsakymai į abu šiuos klausimus — o jie tokie ir bus — turėtų parodyti, kad jeigu kalbą jau laikome ženkline sistema, turime ją laikyti pagrindine ženkline sistema, kuri negali būti savo ruožtu paaiškinama naudojantis tik tuo sąvokiniu aparatu, kuris „dirba“ tiriant nelingvistinius ženklus.

Taigi einame prie pirmojo klausimo. Tradiciškai ženklai skirstomi į natūralius ir konvencinius (dirbtinius) ženklus. Pirmieji — tai ženklai-požymiai (arba simptomai), kurių ženkliškumas turbūt priklauso nuo to, kad jie susiję — dažniausiai priežastiniu būdu — su tuo, kieno ženklui jie yra. Taip, pavyzdžiui, juodi debesys yra artėjančios audros ženklas, o randas — užgijusios žaizdos ženklas. Tačiau reikia pabrėžti, jog ženklų-požymių ženkliškumas priklauso ne tiek nuo to, kad vieni reiškiniai yra

objektyviai sąlygojami kitų reiškinių, kiek nuo to, kad šis sąlygotumas yra *žinomas*. O tai, be kita ko, reiškia, jog juodi debesys yra artėjančios audros požymis tik tokiai būtybei, kuri geba konceptualizuoti tikrovę, daryti indukcinis apibendrinimus apie įvykių eigos reguliarumus bei jų pagrindų samprotauti apie atskirų įvykių priežastis bei padarinius. O šie sugebėjimai yra lingvistinės kompetencijos dalykai. Tiesa, ir žemesniųjų gyvūnų tarpe gausu tokių elgsenos stereotipų, kai gyvūnas reaguoja į A rūšies įvykį kaip į B rūšies įvykį. Tačiau iš to dar negalima daryti išvados, kad įvykis A jam yra įvykio B požymis, kadangi suvokti A kaip požymį reiškia suvokti jį dėsningumo „jeigu A, tai B“ šviesoje. Juk tokie stereotipiniai, asociatyvūs elgsenos ryšiai tik demonstruoja, o ne artikuluoja šį dėsningumą. Kitaip sakant, *pats dėsningumas* jo artikuluotą, suformuluotą pavidalu nėra tos elgsenos pagrindas, nors toji elgsena jį ir atitinka. Gebėjimas suvokti vieną įvykį, kaip kito įvykio ženklą, reikalauja tokio abstrakcijos lygio, kuris prieinamas tik lingvistiškai kompetentingai būtybei. Taigi kalba yra natūralių ženklų (požymių) identifikavimo sąlyga.

Ženklaus, artimais ženklaus-požymiams, gali pasirodyti vadinamieji ikoniniai ženklai: gestai, diagramos, schemas, žemėlapiai, t. y. visi tokie semiotiniai objektai, kurių ženkliškumas priklauso, rodos, ne tiek nuo savavališkos konvencijos, kiek nuo natūralaus jų panašumo į žymimus objektus. Deja, taip nėra: ikoniniai ženklai nėra jokie ženklai, jeigu neegzistuoja eksplicitinė ar implicitinė jų lingvistinė interpretacija. Pvz., turi būti žinoma, kad rutuliukai žemėlapyje — tai miestai, mėlynos vingiuotos linijos — upės, kad žemėlapio viršus — tai šiaurė ir t. t. Joks panašumas nelemia ženkliškumo: juk žemėlapis panašus į kitą žemėlapi nepalyginti labiau negu į teritoriją, kurią jis vaizduoja, o vis dėlto jis vaizduoja, žymi būtent tą teritoriją, bet ne kokį nors panašų žemėlapi. Ir žymi jis ją todėl, kad egzistuoja lingvistinės naudojimosi juo instrukcijos. Beje, dėl šios priežasties bergždžios atrodo L. Vitgenšteino pastangos „Loginiame-filosofiniame traktate“ paaiškinti kalbos prasmingumą remiantis analogijomis su ikoniniais ženklais: juk jeigu pastarieji gali funkcionuoti tik būdami lingvistiškai įprasminti, pati kalba negali būti jų analogu.

Pagaliau pereikime prie konvencinių ženklų, šių pavyzdžių semiotinių objektų, praradusių bet kokius natūralius ryšius su tikrove, gyvenančių grynai institucionalizuotą gyvenimą. Šis jų statusas, suprantama, yra rezultatas tam tikros komunikacinės bendrijos susitarimo apibrėžtu būdu suprasti tam tikrus veiksmus bei veiksmų rezultatus. Todėl aišku, jog konvencinių ženklų ženkliškumas yra iš esmės „parazitinis“ dalykas: konvencinį ženklą suprantame tik tada, kai žinome, jog yra jo vartojimo konvencija ir žinome, kokia tai konvencija,— jokių jo natūralių savybių ir santykių žinojimas nepadės suprasti, kas tai per ženklas. Elementarus pavyzdys — raudona šviesoforo šviesa konvenciškai reiškianti „Stok!“

Akivaizdu, jog visi konvenciniai ženklai yra tartum pagalbiniai įrankiai, funkcionuojantys reglamentuoto ryšio su kalba dėka. Jie ne tik

identifikuojami lingvistinėmis priemonėmis kaip natūralūs ženklai, bet jie ir egzistuoja tik kaip lingvistinių formų pakaitalai. Būtent lingvistinių formų, o ne daiktų, kaip kartais teigiama,— ioks ženklas nepakeičia daikto, kurį jis žymi— nebent jis yra savo paties ženklas, kaip, pvz., žodis „žodis“. Net pinigai— šis, rodos, tikras daiktų pakaitalas— yra tik pakaitalas „obligacijos“, pažado kompensuoti darbo sąnaudas ne pinigais (pažadais), o daiktais. Jei neturėtume supratimo, kas yra pažadas, tarpusavio įsipareigojimas, kurie savo esme yra lingvistinės komunikacijos dalykai, neturėtume ir negalėtume suprasti tokios konvencionalios visuomeninės institucijos kaip pinigai.

Iš to, kas pasakyta, galima padaryti išvadą, jog visų (nelingvistinių) ženklų ženkliškumas, prasmingumas, yra neautonomiškas dalykas— jis yra kalbos prasmingumo atspindys, mėnulio šviesa, skolinys. Jų supratimas suponuoja to, ką jie „sako“, supratimą; kitaip tariant, jis suponuoja *sakymų*, arba *sakinių*, supratimą.

Taigi neigiamai atsakę į pirmąjį mūsų klausimą, galime pereiti prie antrojo. Ar patys sakymai, sakiniai nėra ženklai?

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad jie gali būti ženklai. Pavyzdžiui, jei jūsų pašnekovas užtrukusios teorinės diskusijos metu jums sako: „Koks puikus šiandieną oras“, tai bus greičiausiai visai neblogas ir natūralus jo nuovargio ar susierzinimo ženklas. Panašiai ir psichoterapeutui jo paciento kalba, kad ir sklandžiausia, greičiau bus jo psichinės būklės ženklas, simptomas, negu normalus bendravimo būdas. Taigi į žmogaus kalbą kartais galima žiūrėti kaip į natūralų procesą, kaip į natūralią jo būsenų simptomatiką. Tai požiūris į ją kaip į procesą, kuris pats neturi jokio prasminio krūvio, be to krūvio, kurį pats jo tyrinėtojas jam hipotetiškai suteikia. Todėl skirtingiausi sakymai čia gali „išreikšti“ vieną ir tą patį, pvz., kalbančiojo susierzinimą ar patologinę būseną. Čia svarbu ne tai, ką žmogus kalba, o ką jo kalba „kalba“ apie jį patį,— joks bendravimas, arba komunikacija, čia nevyksta.

Tačiau juk akivaizdu, kad sakymai ne tik ir ne tiek kažką „išreiškia“, bet ir kažką reiškia. Be to,— ir tai labai svarbu,— tai, ką jie reiškia, visiškai nepriklauso nuo to, ką jie „išreiškia“: pasakyti „šiandieną puikus oras“, vadinasi, pasakyti, kad šiandieną puikus oras, nesvarbu, ar šis pasakymas išreiškia kalbančiojo susierzinimą ar džiaugsmą. Sakinys turi savo prasmę, taip sakant, ant delno, nors jo išsakymo faktas gali būti įvairiai aiškinamas, t. y. jis gali būti įvairių, ir dažniausiai nežinomų, fizikinių ar psichologinių priežasčių rezultatas. (Būtent ši nepriklausomybė yra neįveikiama kliūtis bihevioristinėms kalbos koncepcijoms.)

Palyginkime tai dar su šiuo faktu: jeigu kažką laikome natūraliu ženklu (požymiu), būtinai manome, kad jis sąlygotas apibrėžto įvykio, susijęs su juo ir tik dėl to byloja apie tą įvykį. Pakanka sužinoti, kad šio ryšio nėra, ir mūsų ženklas nustoja būti ženklu. Nieko panašaus negali atsitikti su sakiniu: jis išlaiko apibrėžtą reikšmę ne tik nepriklausomai nuo tokių ryšių buvimo, bet ir nuo to, ar jis apskritai atitinka

kokią nors realią padėtį, t. y., ar jis teisingas ar klaidingas. „Klaidingi“ ženklai (požymiai) apskritai nėra ženklai (požymiai). Taigi sakiniai negali būti suprasti kaip natūralūs ženklai.

O ar negalima būtų sakinius, kalbą laikyti ne natūraliais, bet konvenciniais ženklais?

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog ir į šį klausimą galima atsakyti teigiamai. Juk neretai pasitaiko, kai žmonės dėl įvairių motyvų griebsiasi tam tikros tarpusavio bendravimo konvencijos, sutartinai vartodami įprastus žodžius specialia, jų susitartąja prasme, kuri „svetimiems“, ne jų bendrijos nariams, bus nesuprantama arba klaidinanti. Pavyzdžiui, filosofijos nepažinusiui žmogui kalba apie „subjektą“ ir jo „santykius“ gali pasirodyti kalba apie kažkokius nusikaltėlius, kadangi „subjektas“ jo bendrijoje gali reikšti „įtartinas asmuo“.

Konvencinis, kodinis įprastos kalbos vartojimas, nuslepiant to vartojimo konvenciją ir patį konvencijos faktą, svetimam yra ne tik klaidinantis dalykas, bet ir gali būti sąmoningai naudojamas įrankis jam apgauti. Tačiau akivaizdu, jog visa kalba negali būti toks (klaidinantis) kodas, kadangi jau pati klaidinimo galimybė reiškia, kad kalba paprastai suprantama tiesiogiai, be konvencijų aiškinimosi, dekodavimo ar dešifravimo. Normaliame komunikacijos procese nėra jokio dekodavimo ar interpretavimo — atvirkščiai, — jų prireikia tik tada, kai komunikacijos dalyviai pajunta kalbą „skirtingom kalbom“, kai komunikacija ima šlubuoti.

Žinoma, ne visi konvenciniai ženklai yra nestandartiškai vartojami lingvistiniai ženklai — bet kokiems veiksams ar jų produktams gali būti suteiktas sutartinis tam tikros prasmės turėtojo statusas. Visų šių sutarčių bendra forma tokia: „...reikš“, kur daugtaškio vietoje — lingvistinio ar nelingvistinio veiksmo (ar jo produkto) aprašas, o brūkšnio vietoje — jį aiškinantis lingvistinis ekvivalentas sutarties dalyvių vartojamoje kalboje. Akivaizdu, kad šitokios sutartys įmanomos tik tada, kai jau egzistuoja bendra susitarimo dalyvių kalba — ji, pagal apibrėžimą, negali būti joks kodas, jokia konvencionali ženklų sistema, joks interpretacijos objektas. Ir tai todėl, kad ji pati yra bet kokio kodo, konvencijos ar interpretacijos būtina sąlyga.

Taigi vartojamoji, „gimtoji“, „sava“, kalba yra priemonė įvairiausioms konvencijoms sudarinėti, bet ji pati negali būti konvencijos rezultatas — bet kokios konvencijos galimybė reiškia, kad *jau* kalbame, jau esame lingvistinės bendrijos nariai. (Kartais kalba laikoma konvenciniu dalyku, kai norima pabrėžti tai, kad ji nėra natūralių ženklų atmaina. Tai, žinoma, teisinga, tačiau, kaip matėme, ši tiesa dar nereiškia, kad kalba yra konvencionalus dalykas įprasta žodžio „konvencionalus“ prasme.) Vadinasi, kalba negali būti aiškinama, kaip konvencinių ženklų sistema.

Neigiamas atsakymas į mūsų antrąjį klausimą reiškia štai ką: jeigu ženklų suskirstymas į natūralius ir konvencinius būtų išsamus jų suskirstymas, tai kalbos negalima būtų laikyti ženklų sistema. Jeigu šios išvados nenorime pripažinti, esame priversti manyti, kad natūralūs ir

konvenciniai ženklai ne tik neišsemia ženkliškumo galimybių, bet patys suponuoja lingvistinės ženklų sistemos egzistavimą. Todėl ženklinių sistemų hierarchijoje kalba turi būti laikoma tuo universaliu prasmingumo lauku, be kurio negali būti išsąmoninamos ir todėl negali funkcionuoti jokios kitos semiotinės sistemos. Kalbos prasmingumo paaiškinimas yra visų ženklinių sistemų aiškinimo pagrindas. Žinoma, šis paaiškinimas čia nėra ir negali būti mūsų uždavinys.

Dabar gali kilti klausimas, kodėl šiuose samprotavimuose lyg ir apeinama kalbos ir mąstymo santykio problema. Argi ne mąstymas yra pačios kalbos prasmingumo pagrindas, argi kalba nėra tik išoriškas, nebūtinai mąstymo apvalkalas, drabužis, argi neįmanoma kalbėti viena, o mąstyti visai ką kita?

Be abejo, visi šie klausimai turi šioki toki pagrindą; tam tikra prasme kalba ir mąstymas — išties skirtingi dalykai, — juk, pavyzdžiui, galima kalbėti tai, ko iš tikrųjų negalvoji, meluoti. Tačiau čia nederėtų užmiršti tos paprastos tiesos, kad melo ir apskritai minties dangstymo galimybė egzistuoja tik tada, kai kalba jau yra, taip sakant, tiesioginė minties tikrovė. Todėl, jei jus sučiumpa meluojant, jūs negalite pasiteisinti sakdami: „O, tai buvo tik žodžiai — mintyse aš jums nemelavau“, arba, pavyzdžiui, negalite rimtu veidu pareikšti: „Šiandieną puikus oras, bet aš nemanau, kad šiandieną puikus oras“. Tačiau tai būtų normalūs teiginiai, jei kalba būtų tik išorinė mąstymo sąlyga. Tik todėl, kad įprastame kontekste jūsų sakymai ir yra jūsų manymai, jūs galite pasinaudoti šia aplinkybe savo tikriems manymams nuslėpti. Taigi šia prasme skirtumas tarp kalbos ir mąstymo yra skirtumas pačios kalbos viduje — skirtumas tarp normalios kalbos ir normalios kalbos imitacijos.

Ir apskritai mąstymo ir kalbos santykio problema gali būti prasmingai keliama tik darant prielaidą, kad jie yra skirtingi dalykai. Tačiau, kaip ką tik matėme, ne visi skirtingai atrodantys dalykai yra skirtingi dalykai. Mūsų manymu, ir toks, rodos, nepaneigiamas kalbos ir mąstymo atskyrimo pagrindas kaip tas faktas, kad mąstymas, priešingai kalbai, yra dažniausiai neverbalinis procesas, nėra pakankamas jų atskyrimo pagrindas. Suprantama, iš čia išeina, jog geriausias kalbos ir mąstymo problemos sprendimas yra tos prielaidos anuliavimas.

Šį anuliavimą galima grįsti teigimu, kad skirtumas tarp mąstymo ir kalbos yra analogiškas skirtumui tarp dviejų kalbų. Panašiai kaip apie dvi kalbas, pvz., anglų ir lietuvių ar dvi substratines tos pačios kalbos realizacijas, pvz., rašytinę kalbą ir žodinę kalbą, galima pasakyti, kad tai tas pats dalykas — kalba, taip ir apie kalbą ir neverbalinį mąstymą galima pasakyti, kad tai tas pats dalykas — Kalba.

Žodį „kalba“ čia rašome iš didžiosios raidės ne dėl kažkokių fetišistinių sentimentų, o tik norėdami pabrėžti, kad, apibūdindami mąstymą ir kalbą tuo žodžiu, abstrahuojamės nuo tokių su juo susijusių konotacijų, kaip kalbos verbalinis pobūdis, nuo įvairių specifinių konkrečių kalbų savybių, t. y. nuo visų tų kalbos savybių, kurios liečia jos natūraliąją, substratinę pusę. Juk nesunku įrodyti, kad šios savybės nėra esminės

kalbos savybės: jei jos būtų esminės, negalėtume, pvz., pasakyti, kad tokie skirtingi žodžiai kaip „ir“, „and“, „und“, „et“ yra vienas ir tas pats objektas — jungtukas „ir“. O kadangi juos laikome vienu objektu, tai aišku, jog lingvistinių objektų tapatumo kriterijai nėra būtinais susiję su konkrečiomis verbalinėmis ir apskritai substratinėmis savybėmis. Bet kokios natūralios rūšies objektas gali būti laikomas jungtuku „ir“, jeigu savo funkcionavimo sistemoje jis vaidins tą patį semantinį vaidmenį, kaip ir žodis „ir“ lietuvių kalboje. Kitaip sakant, lingvistinio objekto tapatumo kriterijus yra jo reikšmė — tik to nereikia suprasti taip, lyg reikšmė būtų kažkoks papildomas objektas šalia žodžių ir daiktų, — ji yra žodžio vartojimo būdas, jo semantinė funkcija.

Taigi, kai kalbame apie mąstymo ir kalbos tapatumą, teigiame jų funkcinių tapatumą, visai neneigdami jų substratinių skirtingumą.

Mąstyme, kaip ir kalboje, svarbiausia yra jo funkcinis, o ne substratinis aspektas. Mintis, kad žemė apskrita, yra būtent ši mintis ne dėl savo substratinių savybių, o dėl tų pačių funkcinių savybių, dėl kurių sakinyje „žemė apskrita“ yra apibrėžtas sakinyje. Juk mąstymo „internalizacija“, atsiskyrimas nuo verbalinės kalbos, gali būti suprasta kaip funkcinių kalbos savybių realizavimas kažkokiame neverbaliniame, pvz., neurofiziologiniame, substrate. Todėl ir šis procesas savo esme yra lingvistinis. Klausimas, kuo mąstymas skiriasi nuo neurofiziologinių procesų, yra praktiškai tas pats klausimas, kaip klausimas, kuo kalba skiriasi nuo garsų, ir jeigu mes nesugebėsime atsakyti į pastarąjį, tai negalėsime atsakyti ir į pirmąjį.

Tačiau jeigu taip yra iš tikrųjų, t. y. jeigu mąstymas ir kalba yra funkciniai izomorfai, vadinasi, visos koncepcijos, aiškinančios kalbos prasmingumą per mąstymą, yra logiškai ydingos: išeina, jog norint suprasti lingvistinę sistemą, reikia jau žinoti kažkokią lingvistinę sistemą. Šia prasme aiškinimai: sakinyje „žemė apskrita“ turi reikšmę dėl to, kad jis išreiškia mintį, jog žemė apskrita, yra panašūs į „aiškinimą“, jog rublis turi vertę dėl to, kad jis lygus 0,7 dolerio. Mąstymas, būdamas tik lingvistinės valiutos atmaina, nėra tasai „auksas“, kuriuo galima būtų „padengti“ kalbos prasmingumą.